

о. Петро Леськів, Ірина Леськів

З історії святині Меджибізької фортеці періоду радянського занепаду та відновлення у наш час

Priest Petro Leskiv, Iryna Leskiv

From the history of sacred of Medzhybizh Fortress during Soviet period of decline and renewal in our time

The analysis of regional studies and technical documentation article covers the history of the use of the architectural monument of the 16 century – the castle Church in the village Medzhybizh, problems of restoration in the Soviet period and the restoration of historical functions in our time.

Keywords: the castle Church, Medzhybizh, restoration, research

На основі аналізу краєзнавчих досліджень та технічної документації висвітлено історію використання пам'ятки архітектури XVI ст. – замкової церкви в смт Меджибіж, проблеми реставрації у радянський період та відновлення історичної функції у наш час.

Ключові слова: замкова церква, Меджибіж, реставрація, дослідження

Вірні завжди будували святині, щоб це місце виділити зі звичайного вжитку і посвятити в особливий спосіб для віддання слави Богу. На жаль, неодноразові історичні бурі різними шляхами унеможливлювали виконання цього акту віри Божого люду і святі місця залишалися покинутими або використовувалися не за призначенням.

Пропоноване дослідження присвячене храму, який розташований на території Меджибізької фортеці і входить у комплекс Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж». За свій період існування, починаючи з XVI ст., храм неодноразово переплановувався, а тому сьогодні відтворює окремими своїми елементами складну багатомістову історію розвитку архітектури. Особлива увага приділена радянському періоду занепаду культової споруди та спробам її реставрувати. Крім того, описана історія створення громади Української Православної Церкви Київського Патріархату в селищі Меджибожі та хронологічно показані етапи реставрації, консервування і прилаштування замкової церкви за період 2006–2014 рр. на основі спогадів парафіяльного священика митрофорного протоієрея Петра Леськіва, офіційних документів, листів.

Основним джерелом дослідження історії будівництва і використання замкової святині на протязі XVI – поч. XX ст. є праці дослідників Поділля – Ю. Сіцінського¹, В. Гульдмана² та ін., а також наукові статті сучасних дослідників. Крім того, в архіві Державного історико-культурного заповідника

«Межибіж» зберігається технічна документація радянського періоду, яка дає можливість визначити стан культової споруди у ХХ ст., її використання та етапи реставрації.

За свідченнями письмових джерел та за результатами археологічних досліджень у ХІV ст. на пагорбі перед Меджибізьким замком була церква, будована в романському стилі³. Коли будівля старої дерев'яної церкви стала непридатною, новий власник Меджибожа Рафаїл Сенявський, каштелян Кам'янецький, побудував кам'яну римо-католицьку каплицю у готичному стилі⁴. Тому офіційною датою будівництва храму вважається 1586 рік. Оскільки територія фортеці у ХVІ ст. була розширена на захід, то костел став центральною спорудою Меджибізької твердині.

У ХVІІІ ст. нові власники Меджибізької фортеці Чарторийські змінили готичні форми фронтона храму бароковими, а в 1831 р. після конфіскації Російською імперією містечка костел перебудували на православну церкву, яка набула псевдоготичних рис⁵.

Замкова церква являє собою прямокутну однефну муровану з каменю і цегли споруду, з однією гранчастою вівтарною частиною, орієнтованою на схід. Споруда має два входи з півдня і з заходу⁶. Під спорудою, у вівтарній частині, знаходиться крипта з півциркульними склепіннями, яка є залишком первісної церкви⁷. Храм має шість стрілчастих віконних прорізів у псевдоготичному стилі: три – у вівтарній частині, два – з півдня і один – із заходу.

Церква залишалася діючою до 1919 р. З приходом радянської влади культову споруду зачинили, а церковне майно і архів безслідно зникли. За період з 1920 по 1950 рр. замкова церква була значно зруйнована. У той час її використовували по-різному, найчастіше як склад⁸.

У 1954 р. співробітники Львівського філіалу «Діпромисто», з участю архітектора Київського проектно-реставраційного відділу Євгенії Іванівни Лопушинської, провели обмірні роботи в замку та обстеження всіх окремих об'єктів пам'ятки, склали акт технічного стану і дефектний акт його споруд. Після вивчення архівних матеріалів і бібліотечних фондів були написані проектні завдання ремонтно-реставраційних робіт, які передбачали збереження фортеці у такому вигляді, якою вона була наприкінці ХІХ ст., та використання її як пам'ятки історії⁹. Проте тогочасна влада мала інші плани. У листі від 01.10.1956 року № 1968/7 голова виконкому Меджибізької районної ради депутатів трудящих В. Рудик пропонував після відновлення у церкві розмістити районний архів.

У наступні роки ситуація була ще складнішою. У 1959 р. місцева комуністична влада ухвалила рішення розбирати церкву, а будівельний матеріал використати на спорудження ферми. Проте розібрали лише покрівлю давнього храму і частково стіни¹⁰.

Постановою Ради Міністрів Української РСР № 970 від 24 серпня 1963 року будівлю храму оголошено пам'яткою національного значення (ох. № 764)11.

Архітектурні дослідження Меджибізької фортеці, а також храму розпочалися у 1966–1967 рр. Фахівці Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» (Київ) під керівництвом головного архітектора проектів Євгенії Іванівни Лопушинської у складі архітекторів В. Шелягова, С. Козленко, В. Лященко, А. Лященко, Є. Рубцова, Н. Єльчиць, мистецтвознавця Л. Понамарьової зробили неоціненний вклад у цю справу¹².

У 1968–1969 рр. у пам'ятці були проведені комплексні дослідницькі роботи, розроблений проект її реставрації¹³. Авторами «Проекту реставрації церкви XIII–XIX ст. на території фортеці в м. Меджибожі, Хмельницької області» у 1969 р. були головний архітектор Республіканських майстерень В. Жигулін, керівник науково-дослідного і проектного сектора Г. Говденко, керівник сектора реставрації Є. Лопушинська та архітектори Л. Мамаєнко, В. Отченашко, І. Радюк, П. Ткач. У документі зазначено, що реставрація церкви передбачала її відновлення із збереженням романських, готичних і барокових форм.

У пояснювальній записці до проекту реставрації описаний стан замкової церкви. Стіни храму на той час збереглися добре, за винятком увінчаного карниза. Цегляна кладка від довгого перебування на відкритому повітрі без перекриття дуже зруйнувалась. У незадовільному стані також знаходилися склепіння, які викладені з жолобкової цегли. Крім того, південний і західний портали були викривлені та зруйновані. Покриття підлоги не збереглося, зруйновані хори. Віконні прорізи і південний портал ще у XIX ст. були закладені цеглою (рис. 1).

З метою збереження пам'ятки, для експонування та експлуатації, необхідно було виконати наступні реставраційні роботи: відновити увінчаний карниз у формах XIX ст., укріпити склепіння, відновити віконні прорізи та південний і західний портали, перед якими встановити пороги, фасади оштукатурити вапняковим розчином, залишаючи зондування. Навколо церкви встановили відмосток з кам'яних блоків на бетонній основі. У середині церкви планували відновити хори, встановити там підлогу з бетонних плит, яка б імітувала збережену керамічну плитку. Така ж підлога мала бути у нефі. Внутрішні стіни храму планували потинькувати, залишаючи теж зондажі, а склепіння в апсиді не штукатурити¹⁴.

Що стосується даху, то на його реставрацію були виготовленні два варіанти креслень. Спочатку, як зазначено у кошторисі, складеному у 1968 р., після відновлення дерев'яних конструкцій, покривати храм планували глазурованою черепицею «бобровий хвіст» з встановленням на вершині сигнатурки у вигляді

Рис. 1. Руйнування храму. Вигляд з півдня. 1968 р.

купола, покритою оцинкованою сталлю. Крім того, на куполі мали відновити металевий хрест, покритий позолотою¹⁵. У «Проекті реставрації» (1969 р.) план щодо покрівлі храму, з невідомих нам причин, змінився. Дах будівлі вже планували перекрити гонтою, встановивши дерев'яну готичну сигнатурку-вежу на вершині. На кресленні видно, що завершенням сигнатурки все ж мав бути хрест, але, в результаті, встановили шпиль (на робочому кресленні біля хреста є напис олівцем: «не делать»)¹⁶. Перша реставрація храму відбулася у 1970–1972 рр.

Після частково виконаних реставраційних робіт (рис. 2) будівля храму у наступні роки не використовувалась. 15 лютого 1984 року був складений «Акт технічного стану пам'ятки архітектури XVI ст. – фортеці-музею в смт. Меджибожі, Лещинського району, Хмельницької області». Обстеження показали обсяг виконаних робіт у 1970–1971 рр. В акті зазначено, що реставраційні роботи в церкві не завершені. Тинькування фасаду знаходилось у задовільному стані, хоча деякі ділянки замокали, тому штукатурка почала відшаровуватися. Відмосток навколо храму відсутній. Внутрішні стіни пам'ятки не потиньковані, мають тріщини.

Рис. 2. Храм після реставрації. Вигляд зі сходу. 1983 р.

У «Пропозиціях до реставраційних робіт з встановленням черговості проектних і будівельних робіт в пам'ятці архітектури XIV–XIX ст. – замкового комплексу в Меджибожі, Хмельницької області» головний архітектор проекту Є. Лопушинська зазначила, що враховуючи технічний стан пам'яток, необхідно в першу чергу закінчити будівельні роботи в пам'ятках, де вони вже початі: в П'ятигранній вежі, церкві, Каретному корпусі, Восьмигранній вежі, бо на цих об'єктах незавершені тільки роботи з відновлення інтер'єрів. А вже потім, рекомендувала вона, виконувати будівельні роботи у східній частині фортеці¹⁷.

Після завершення реставраційних робіт, будівлю храму планували використовувати як музейне приміщення. Ось як про це писала в 1983 р. Т. Слободянюк у статті «Молодіють древні мури»: «Наближається також до завершення реставрація культової споруди – двокупольної церкви, розміщеної на території фортеці. Тут буде відкрито відділ іконопису. Вже нині зібрано понад 100 зразків творів цього виду живопису XVII–XIX століть»¹⁸. Підтвердженням цієї інформації є «План (припущення) цільового використання приміщень Меджибзької фортеці», складений 7 червня 1987 р. заввідділу музею Пінчаком М. В. У ньому зазначено, що в храмі будуть розміщені іконописні роботи, стародруки, культовий одяг, церковні вироби з металу. Крім того, його планували використовувати як органний зал¹⁹. Проте реставрація храму так і не була повністю завершена.

У 1990 р. інститутом «Укрпроектреставрація» (Львів) на замовлення Хмельницького обласного краєзнавчого музею був складений кошторис на ремонтно-реставраційні роботи фасаду і інтер'єру замкової церкви²⁰. В результаті, ці роботи не були виконані, тому сакральна будівля так і не стала музейним залом, а на протязі 90-х років використовувалась як склад музейних предметів.

Того ж року в замковій церкві були проведені археологічні дослідження. Археологи інституту «Укрпроектреставрація» (Київ) Ю. Толкачов і О. Склярський дослідили підземелля, що знаходиться біля північної стіни на відстані шести метрів від входу. В ході досліджень виявлено, що підземне приміщення має прямокутну форму 2,3×1,0 м і спочатку було заповнене землею та будівельним сміттям. Після розчищення у центрі виявлено прямокутну могильну яму, яку до того часу вже розкривали, а тому захоронення було практично втрачене, збереглося лише два черепи і декілька кісток. Стіни підземного приміщення старанно затерті цементним розчином, що не дало можливості встановити характер кладки. Археологи дійшли висновку, що підземелля є погребальною криптою, які часто зустрічаються в православних і католицьких храмах²¹.

У 2000 р. в Меджибожі утворилась громада Української Православної Церкви Київського Патріархату, статут якої затверджений головою Хмельницької облдержадміністрації від 22 березня 2000 року №103/2000-р. На той час в селищі вже діяла православна церква Московського Патріархату, тому храму для нової громади не було. Свої перші Богослуження довелося проводити в тимчасовому приміщенні колишнього магазину.

У той же час на території Меджибзької фортеці пустувала культова споруда, приміщення якої використовувалось як склад і було в занедбаному стані. Протягом п'яти років парафіяльному священику довелося «оббивати пороги» адміністрацій, управління у справах національностей, міграції та релігій та інших установ, щоб добитися передачі храму в користування Української Православної Церкви Київського Патріархату. Перепоною вирішення даного питання був вплив духовенства православної церкви Московського Патріархату, яке намагалось не допустити процвітання нашої громади на малій батьківщині предстоятеля УПЦ МП митрополита Володимира (Сабодана), тому, маючи діючий храм на території селища, вони також почали претендувати на замкову церкву.

На бік громади стала Римо-Католицька Церква, якій у 1992 р. була передана в користування дана культова споруда, але громада не проводила жодних ремонтно-реставраційних робіт і не використовувала її за призначенням. З питанням передачі храму єпископ Хмельницький і Кам'янець-Подільський УПЦ КП Антоній звернувся з офіційним листом до дієцезіального єпископа Леона Дубравського. У відповідь Католицька Церква не виразила жодного заперечення щодо використання храму нашою громадою. Після цього керуючий Хмельницької єпархії УПЦ МП архієпископ Антоній дав усну відмову, а управління у справах національностей, міграції та релігій облдержадміністрації погодило передачу приміщення колишньої культової споруди – пам'ятки архітектури XVI ст. релігійній громаді УПЦ КП смт Меджибіж.

Нарешті, 18 липня 2005 р. розпорядженням голови Хмельницької облдержадміністрації № 228/2005 р. вищезгадану культову споруду передали релігійній громаді УПЦ КП смт Меджибіж. Але використовувати храм у богослужбових потребах було неможливо через аварійний стан покрівлі та дахових конструкцій, відсутність тинькування на стінах, замість підлоги в приміщенні були викопані рови, двері і вікна теж знаходились у незадовільному стані.

У 2006 р. була проведена робота з заміни дахових дерев'яних конструкцій. На той час дощата обшивка сигнатурки, котра вінчала церкву, частково зігнула, дерев'яний шпиль на ній значно похилився в північно-східному напрямку. Гонтове покриття теж зігнуло, а в деяких місцях частково було відсутнє. У

Рис. 3. Сучасний вигляд храму. 2013 р.

зв'язку з тим, що утворилися діри, внаслідок сповзання гонти, пристінні дахові конструкції втратили несучу здатність. Через несправний дах замкнули цегляні склепіння церкви, особливо пазухи склепінь, які постійно знаходилися у вологому стані. У відповідних місцях інтер'єру храму утворилися нарости зеленого моху, що загрожували раптовим обвалом склепінь.

Проектною документацією була передбачена повна заміна конструкцій даху за зразком існуючих та влаштування окремих метало-дерев'яних конструкцій під проєктовану сигнатурку церкви. Покриття храму з гонти було замінене на мідні листи. Впродовж жовтня-грудня 2006 р. за державні кошти проводилися ремонтно-реставраційні роботи з відтворення дахових конструкцій церкви²². Купол на храмі влаштували лише навесні 2007 р., а позолочені хрести встановлені були влітку того ж року.

У 2006–2007 р. за свій кошт громада зробила електрифікацію, реставрувала двері, тинькувала внутрішні стіни, залила бетоном підлогу. Вікна довелося реставрувати самому священику. Щоб пришвидшити перехід в храм та зекономити кошти (зібрані незначні пожертвування), на допомогу майстрам неодноразово приходили небайдужі прихожани, в основному пенсіонери, які прибирали від сміття приміщення, доносили будівельні матеріали.

В результаті, консерваційні внутрішні роботи по прилаштуванню культової споруди до діючого храму були завершені (рис. 3). 22 травня 2007 р. у день храмового празника – Перенесення мощів Святителя Миколая архієпископа Мирлікійського, відбувся перший вхід та освячення замкової церкви. На святкову Літургію на запрошення настоятеля приїхали священики з Хмельницької, Тернопільської та Вінницької єпархії, були присутні представники обласної, районної та місцевої влади, а також велика кількість прихожан з Меджибожа,

Требухівець, Ставниці та інших навколишніх сіл. На літургії священникам послужував професійний церковний хор з м. Бережани Тернопільської області.

Відтоді щонеділі та в свята у замковій церкві проводяться богослуження. Сюди приходять не тільки місцеві жителі, але багато людей з навколишніх сіл і приїжджають вірні з Хмельницького²³.

Настоятель храму разом з дружиною Іриною постійно працюють над просвіщенням та наверненням люду до рідної православної віри, залучають громаду брати участь в різних громадських і релігійних акціях, тісно співпрацюють з дирекцією Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», беруть участь в спільних заходах.

У 2013–2014 рр., у зв'язку з революційними та військовими подіями в Україні, в храмі постійно проводяться молебні за мир і спокій в державі, за здоров'я українських солдатів, а також відправляються панахиди за упокій померлих воїнів. Настоятель храму став ініціатором збору коштів для потреб української армії.

Поряд із просвітницькою діяльністю постійно здійснюється робота з відновлення будівлі храму. Але відсутність проектно-кошторисної документації для впорядкування інтер'єру замкової церкви Святителя Миколая Чудотворця унеможливило виконання ремонтно-реставраційних робіт. Надіятись на державні кошти, за які можна було б замовити хоча документацію, є марною справою. На протязі вже п'яти років настоятель храму звертається з офіційними листами до голів адміністрації, начальників відділу культури, депутатів з проханням посприяти виділенню коштів для виготовлення проектно-кошторисної документації, але все без результату. Парафія не отримала жодних пожертв від депутатів і можновладців, які зазвичай обіцяють перед виборами, а потім, отримавши посаду, забувають про обіцянки. Тому доводиться збирати незначні пожертвування прихожан, багато допомагають туристи, іноді долучаються благодійники і меценати. З цією метою в замковій церкві діє акція «Моя цеглинка на відновлення храму Святителя Миколая архієпископа Мирлікійського на території Меджибізької фортеці». «Цеглинки» видрукувані у різних номіналах, починаючи від 50 і до 1000 гривень. Всі бажаючі мають можливість долучитися до збору коштів, придбавши на пам'ять «цеглинку». На сьогодні в акції взяли участь вже 130 осіб.

Отже, святе місце, після майже століття занепаду, знову є місцем молитви. Це стало можливим не випадково, бо на все воля Божа. Сьогодні стародавній храм є своєрідним оберегом для Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» і селища. Тут перебуває позитивна аура, яку відчують багато відвідувачів. Замкова церква постійно відкрита для туристів, тому кожний

бажаючий, незважаючи на віросповідання, має можливість зайти сюди та помолитись. Такої позиції дотримується настоятель храму: не робить різниці між людьми, не розпалює ворожість, а навпаки, йде назустріч кожному, хто хоче пізнати і бути з Богом. Єдине, на що звернені сьогодні молитви в храмі – відновлення святині, об'єднання православ'я в Україні з центром у Києві, мир та процвітання нашої боголюбивої держави.

- ¹ Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Выпуск девятый / Под ред. священника Евфимия Сецинского. – Каменец-Подольский: Типография С. И. Киржацкого, 1901 / Ред. рада: О. В. Пшонківський, В. С. Перерва та ін. – Біла Церква, 2009. – 994 с.
- ² Гульдман В. Памятники старины въ Подоліи. – Т. 1. – Каменец-Подольскій, 1901.
- ³ Лопушинська Є. Меджибізька фортеця. Історія створення ансамблю в світлі останніх досліджень // Фортифікації України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 13.
- ⁴ Приходы и церкви Подольской епархии... – С. 455.
- ⁵ Цяук В. Комплекс фортеці у Меджибожі Хмельницької області // 3 історії української реставрації / За ред. В. Тимофійенка. – К.: Українознавство, 1996. – С. 137.
- ⁶ Там само. – С. 137.
- ⁷ Лопушинська Є. Меджибізька фортеця // Пам'ятки України. – 1996. – № 3–4. – С. 45.
- ⁸ Магдін В. Православні храми Летичівщини (короткий довідник). – Голосків, 1996. – С. 37.
- ⁹ Трембійський А. М. ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, Матеріали і документи. – Хмельницький: П. П. Мельник А. А., 2012. – С. 7–8.
- ¹⁰ Міністерство культури і мистецтв України. Державна служба охорони культурної спадщини. Паспорт об'єкта культурної спадщини. – Арк. 3.
- ¹¹ Там само. – Арк. 1.
- ¹² Цяук В. Названа праця. – С. 137–138.
- ¹³ Міністерство культури і мистецтв України... – Арк. 3.
- ¹⁴ Проект реставрації церкви XIII–XIX вв. на території крепости в г. Меджибоже, Хмельницької області. – К., 1969. – Арк. 1–5.
- ¹⁵ Сводная смета на консервационно-ремонтные работы первой очереди по памятке архитектуры в XVI в. в крепости в Меджибоже. – К., 1968. – 47 арк.
- ¹⁶ Проект реставрації церкви XIII–XIX вв... – 18 арк.
- ¹⁷ Памятник архитектуры (охран. № 764) XVI в. Крепость-музей в пгт Меджибоже, Хмельницької області. Предварительные работы. – Т. 1. – 1985. – 52 арк.
- ¹⁸ Слобдянюк Т. Молодіють древні мури // Радянське Поділля. – 1983. – 29 жовтня.
- ¹⁹ Пінчак М. В. План (припущення) цільового використання приміщень Меджибізької фортеці. Рукописний текст. Оригінал. – Арк. 2.
- ²⁰ Памятник архитектуры XVI в. Крепость в г. Меджибоже. Церковь. Смета на ремонтно-реставрационные работы по фасадам и интерьеру. – К., 1990. – Арк. 2.

- ²¹ Отчет об археологических исследованиях крепости-музея XVI–XIX в. в пгт Меджибоже Хмельницкой обл. – Т. II. – Книга IV. – Вып. 5. – К., 1990. – Арк. 16.
- ²² Пам'ятка архітектури та містобудування Церква XVI–XIX ст. (традиційне датування 1586 р.) замку смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області (охоронний № 764/2) Церква. Науково-реставраційний звіт за 2006 р. – Том VI. – Книга I. – Вип. 1. – Львів, 2006. – Арк. 5–9.
- ²³ Сайт Храму Святителя Миколая Чудотворця [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: <http://hram.km.ua>.